

Имом ал-Бухорий сабоқлари

маънавий-маърифий, илмий-адабий журнал

1/2008

Бош муҳаррир:
Зоҳидулло МУНАВВАРОВ

Масъул котиб:
Неъмат ЖАББОРОВ

Таҳрир ҳайъати:
Усмонхон АЛЕМОВ
Баҳром АБДУҲАЛИМОВ
Абдулазиз МАНСУР
Неъматилло ИБРОҲИМОВ
Анвар ҲОЖИАҲМЕДОВ
Суйима ҒАНИЕВА
Убайдулла УВАТОВ
Маҳмуд ҲАСАНИЙ
Шухрат СИРОЖИДДИНОВ

Бош рассом ва
компьютер безакчиси:
Азиз УМАРОВ

Хаттот:
Ҳабибуллоҳ СОЛИҲ

Муассис — Имом Бухорий
республика илмий-маърифий маркази

Ўзбекистон Матбуот ва Ахборот агентлигида
рўйхатга олинган.
Гувоҳнома рақами — 0057

Таҳрир ҳайъати фикри муаллифлар
фикридан фарқланиши мумкин.
Журналдан кўчириб босилганда
манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз:
Тошкент шаҳри,
Туроб Тўла кўчаси, 1-уй.
Телефон: 139-15-75
Факс: 139-15-78

Журнал андозаси таҳририятнинг
компьютер бўлимида тайёрланди.

"Картография" илмий-ишлаб чиқариш
Давлат корхонасида чоп этилди.

Бўйртма №150

Адади: 500

Босмахонага 2008 йил, 10 мартда топширилди.
Босишга 2008 йил, 12 мартда рухсат этилди.

Мундарижа

3. Мунавваров. «Йигитликда йиг илмнинг махзани...»	3	
Муҳаддислар султони		
Аш-Шайх Абдуссалом ал-Муборақфурий. Сийрат ал-Имом ал-Бухорий: Ҳадисларни ёдлашга эътибор ва бу борадаги эҳтиёткорлик (давоми)	5	
Имом ал-Бухорий издошлари		
Ас-Сағоний. «Асомиу шуйх ал-Бухорий» (давоми)	7	
Навоий таваллудининг 567 йиллигига		
О.Давлатов. Навоий шеъриятида Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) сиймоси	9	
Ҳанафийлик мазҳаби		
Р.Матибаева. Мовароуннаҳр ҳанафийлигига оид муҳим манба	13	
Д.Муратов. «Кашфу-л-осор» фи маноқибии Абу Ҳанифа» – ҳадис илмига оид муҳим манба	14	
Бизнинг юбилейларимиз		
Таҳририят. Эзгулик тимсоли	17	
А.Юнусов. Ён дафтарчадаги битиклар	18	
А.Юнусов. Тасаввуф – дил софлиги	19	
Тасаввуф – маънавий камолот йўли		
Ш.Сирожиiddинов. Тасаввуф илмининг дарғалари	20	
А.Ҳусайнова. Абдурахмон Жомийнинг ҳаёти ва ижодида нақшбандия тариқати	26	
А.Нуриддинова. Абдулқодир Гилоний меросининг айрим қирралари	28	
Нодир манбалар		
Н.Жабборов. Қироат илмига оид ноёб қўлёзма	30	
Қўлёзмалар – гурдонлар		
Ҳ.Тўраев. Шарифжон Маҳдум Садр Зиё ва унинг илмий мероси	33	
Манбалар тилга кирганда		
Ж.Ҳазратқулов. Тарихчи адибнинг маҳорати (Хондамирнинг «Ҳабибу-с-сияр» асаридан) ...	34	
Ислом ва адабиёт		
М.Исmoilов. Фақирий – Шаҳрисабз адабий муҳитининг камтар вакили	37	
Ватанимиз тарихини ўрганамиз		
Р.Бойтуллаев. «Туркистон альбоми»даги суратларда акс этган ўлкамиз ҳаёти	41	
Миллий давлатчилигимиз тарихидан		
А.Зоҳидий. Беруний дипломат ва сиёсий арбоб сифатида	43	
С.Раупов. Шарқ мутафаккирлари раҳбарлик ҳақида	47	
З.Мадрохимов. Қўқон хонлиги солиқлари тарихидан	49	
Китоблар оламида		
С.Жалилов. Маърифатпарвар шоир ҳақида рисола	52	
А.Мўминов. Туркистон қайғуси (тақриз)	55	
Суюкли сиймолар		
М.Ҳасаний, О.Қориев. Илмдан таралган зиё	56	
ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ АВЛОДЛАРИ		
Ёшлар йили		
Таҳририят. Ўзбекистон – ёшлар мамлакати	59	
Динлар тарихи		
К.Жўраев. "Авесто" – олимлар наздида	61	
Ёш тадқиқотчилар		
Д.Ғуломова. Глобаллашув жараёнида Миср тамаддуни	62	
Ислом ва олам		
М.Ҳошимов. Диний бағрикенглик тарғиботи	64	
Ш.Евқочев. Мусулмон оламида сиёсий ва ижтимоий ислохотчилик жараёнлари	67	
Фанлар тарихи		
А.Байназарова. Ислом фалсафасида фанлар таснифи (давоми)	68	
Мовароуннаҳрлик алломалар		
А.Ташанов. Фахруддин Паздавий Самарқанд суннийлик илоҳиётининг йирик вакили сифатида	70	
С.Жамалов. «Ал-Фавоид ал-баҳия» – Ўрта осийлик фақиҳлар ҳақидаги муҳим манба	71	
Аждодлар мероси – ёшлар нигоҳида		
И.Аҳроров. Абуллайс Самарқандийнинг "Хизонату-л-фиҳр" асари	73	
Ислом ва маърифат		
Э.Тошев. Аҳмад Донишнинг таълимий-тарбиявий қарашлари	75	
М. Раззоқова. Аҳли илм ўртасида устоз ва шогирд муносабатлари	78	
Наврўзи олам муборақ!		80

Шуҳрат СИРОЖИДДИНОВ,
фиология фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университети

ТАСАВВУФ ИЛМИНИНГ ДАРФАЛАРИ

Ислом оламида турли мистик мактабларнинг пайдо бўлиши, тасаввуф илмининг яратилиш жараёни, шунингдек, калом, фалсафа ва тасаввуф аҳли ўртасида ушбу илмларнинг илк тараққиёт босқичларидаги ўзаро муносабатлар тизими равишда ҳанузгача ўрганилмаган. Шунини айтиш керакки, бу мактабларнинг яратилиши қайсидир маънода, жамият ва давлатда юз берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар билан алоқадордир. Жумладан, Ироқда суфийларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ жараёни кузатсак. VII – VIII асрларда умавийлар ҳукмронлигининг охириги йиллари, кўпроқ, аббосийлар сулоласи даврида диний доиралар ўртасида авжга чиққан ақидавий ва фикҳий масалалар юзасидан олиб борилган баҳс-мунозаралар, ижтимоий-сиёсий зиддиятлар ислом оламини турли фирқаларга бўлиб юборди. Уламолар ўртасида салтанат манфаатлари учун хизмат қилиш ва дунё ҳою-ҳавасларига берилиш кучайди. Дунёвий ҳаётга муносабат масаласида уламоларнинг тутган йўлини қораловчи ва уларни пайғамбар йўлидан адашганликда айбловчи уламолар тоифаси пайдо бўлди¹. Улар фаол курашга интилмас, жамиятни тарк этиб, хилватга кетиш, узлатга чекиниш орқали жамиятга нафратини ифодалар эдилар. Зоҳидлик давлатининг дунёвийлашуви, жамиятнинг табақаланиши, дин пешволарининг дунёвий ҳою-ҳавасларига берилиши, ислом уммати орасида тафриқанинг пайдо бўлиши, мазҳаблар ва турли оқимларнинг шаклланишига исён тарзида вужудга келди. Зоҳидлар жамиятдаги ўзгаришларга Расулulloҳ йўлидан оғиш деб қарадилар. Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳоту-л-унс» асарида келтирилишича, суфийларнинг илк уюшмаси Абу Ҳошим (ваф. 767 й.) томонидан Рамла шаҳрида ташкил этилган бўлиб, бир насроний амир томонидан уларга таъя-хонақоҳ қуриб берилган.

Бу давр суфийларига хос жиҳатлар икки хил зоҳидона ҳаёт тарзида кўринади. Бири нариги дунё азобларидан сақланиш ва жаннатдан умидворлик мақсадида, Расулulloҳнинг ҳаёт тарзини қабул қилиш, хонақоҳларда тинимсиз ибодат, риёзат ва мужоҳада билан шуғулланиш орқали Аллоҳнинг розилигига эришиш учун жамиятдан узоқлашиш бўлса, иккинчиси, Аллоҳ муҳаббати ва васлига сазовор бўлиш мақсадида ўзлигидан воз кечиб, девонавор дарбадарлик йўлини тутиш билан жамият ва шариат қонун-қоидаларига эътиборсиз қараш кўринишида учрайди.

VIII асрнинг охириларида келиб, Ироқдаги барча мистик гуруҳлар «суфийлар», уларнинг йўллари «тасаввуф» деб атала бошлади. Тахмин қилиш мумкинки, бунга суфийлар аталмиш зоҳидлар жамоасининг Бағдод маънавий ҳаётига етакчи кучга айланиши сабаб бўлган.

Илк суфийлар, асосан, дин олимлари ва мулкдорлар табақаси вакиллари орасидан етишиб чиққан. Иброҳим Адҳам қиссаси бунга ёрқин мисол бўлади. Суфийликнинг пойдеворини қурган машҳур зоҳидларнинг бир нечаси тарихий манбаларда қайд этилган. Жумладан, VII – VIII асрларда яшаган Абу Ҳошим ас-Суфий (ваф. 767 й.), Шақиқ Балхий (ваф. 770 й.), Жаъфар Содиқ (ваф. 767 й.), Суфён Саврий (ваф. 777 й.), Абдуллоҳ ибн Муборак (ваф. 797 й.), Фузайл ибн Аъз (ваф. 802 й.) каби дин олимларини келтириш мумкин. Мазкур манбаларда қайд этилишича, суфий деб аталган илк зоҳид – Абу Ҳошим ас-Суфийдир.

Суфийлар ҳис, илҳом, қалб билан билиш ғоясини биринчи ўринга қўйганлар. Уларнинг баъзилари диний ҳужжатларга асосланиб, қайсидир маънода мутакаллимларга яқинлашганлар. Шариат билан зоҳирни поклаш (диний илмлар, ҳадис ва фикҳ олами бўлиш) суфийликнинг биринчи шarti деб эълон қилинган. Уларнинг етук намояндаси – ҳазрат Алининг талабаси, шариат илмларини чуқур эгаллаган олим Ҳасан Басрийдир. У ўтқинчи дунё ҳаётидан юз ўтириб, фақат ёлғиз Аллоҳгагина йўналиб, унга таваккул қилиш, суяниш ва ҳар лаҳзада ундан қўрқиш лозимлигини тарғиб қилган. Қўрқувнинг эзгу амаллар қилишда катта аҳамияти борлигини уқтирган. Ҳасан Басрий инсонни ўз нафсини идора этишга ва фаолиятини тафаккур қилишга чақирган. Унингча, тафаккур – инсонга яхши-ёмонни кўрсатувчи бир ойна бўлиб, ёмонликдан сақловчи воситадир. Шу даврда аёллар орасидан етишиб чиққан машҳур зоҳидлардан яна бири – Робия Адавиядир (ваф. 752 й.). У Ҳасан Басрий билан бир неча бор мулоқотда бўлган. Аммо унинг ғоявий дунёқараши Ҳасан Басрийникидан фарқ қилади. Робия Аллоҳга муҳаббат ғоясини илгари сурган. Унингча, жаннат орзуси ва дўза азобидан қўрқув нажот воситаси бўла олмайди. Инсон Аллоҳни шундай севиши керакки, унинг ишқи бу дунё ҳою-ҳавасларини куйдириб юборсин. У Аллоҳни фақат Аллоҳ бўлгани учун севиш, ўз борлигини Аллоҳнинг борлигидан

бирининг йўлини танлаши ва ўз мақомини қўлга киритиши мумкин. Унинг мақоми, то Аллоҳ унда ўзини намоён этмагунча, давом этаверади. Масалан, ҳазрат Усмоннинг мақоми — камтарлик-тортинчоқлик, ҳазрат Алиники — қалб озодлиги, Имом Ҳасаники — сабр ва Имом Ҳусайнники — ҳақиқатда қоим туришдир. Суфийларнинг назаридаги энг буюк мақом — Муҳаммад Расулуллоҳникидир. Бу мактабга хос бўлган асосий хусусият **муроқаб**а усулининг устиворлигидадир. Жунайд Бағдодий оддий ҳаёт кечириш, фақирлик, сиёсатга пассив муносабатда бўлиш, барча қийинчиликларга сабр ва сукут билан жавоб қайтариш орқали нафсини енгитиш тарғиби этган³.

Жунайд Бағдодийнинг фикр-қарашлари кўплаб суфийлар учун дастурул-амалга айланган. Имом Қушайрий ва Имом Ғазолий каби буюк мутафаккирларнинг дунёқарашларига катта таъсир кўрсатган.

Суфийлар орасида зоҳидликни қоралаганлари ҳам бўлган. Шулардан бири — Абу Ҳасан ибн Муҳаммад Нурийдир. У IX аср охирида Бағдодда туғилиб, Марв ва Ҳирот оралиғидаги Борсу минтақасида яшаган. Зуннун Мисрийнинг шогирди бўлиб, зоҳидликни қоралаган ва «ёлғизлик — шайтонга яқинлашишдир», деган. У одамларнинг қалбидаги фикрини ўқий олгани учун ва яна айтишларича, қулганида қоронғу уй ёришиб кетгани учун «нурий» ва ҳақиқатни гапиргани учун «жосусу-л-қулуб» — «қалбларни ўғирловчи», деган номга сазовор бўлган. У саховатпешаликни тарғиб этган. Унинг ақидаси бўйича, бу дунё қурбонлик қилиш учун яратилган, яъни инсон ўзининг энг сеvimли нарсасини Аллоҳ йўлида сарф қилмас экан, бахт-саодатга эриша олмайди. У Жунайд Бағдодий билан бирга бозорларни айланиб, қўлидаги бор нарсаларни халққа улашиб юрар экан. Унинг мактаби «нурия» деб аталади.

Сухайл ибн Абдуллоҳ Тустарий мактаби танлаган йўналиш «Мужоҳада йўли» дейилади. «Ким Аллоҳ йўлида риёзат чекмоқчи бўлса, биз уларни ҳидоятга элтамиз» шиори уларга тегишлидир. Улар Муҳаммад пайғамбарнинг «Биз кичик жиҳоддан катта жиҳодга ўтамиз» (*«Ражатна мина-л-жиҳоди-л-асғари ила-л-жиҳоди-л-акбар»*), деган даъватларига асосланиб, катта жиҳод — нафс билан курашишга чақирганлар. Сухайл мужоҳадани мушоҳадага олиб боровчи ягона йўл деб ҳисоблаган. Бу — шариат йўлидир. Бироқ нафс Худо томонидан яратилган. У Аллоҳни билишга восита. Расули акрам айтган: «Ким нафсини таниса, Аллоҳни танийди (*«Ман арафа нафсаҳу фақад арафа Раббаҳу»*). Сухайл нафсни ўлдириш тарафдори эмас, балки уни тарбиялаш тарафдоридир. Ёмондан яхши

фазилатлар касб этишга ўтиш суҳайлийлар ғоясининг мағзидир. Шунинг учун ҳам суҳайлийлар мактаби тасаввуфга нисбатан шариат аҳли ғазабининг камайишига кўмаклашган дастлабки мактаб ҳисобланади.

Суфийлар илк зоҳидлардан фарқли ўлароқ, энди муҳим мистик билимларни тарғиб этишга, руҳий покланиш, руҳан камолотга эришув йўлларини далиллашга ўта бошлаганлар. Зуннун Мисрий «суфийлар — сўзи ва амали бир бўлган ва дунёдан алоқасини узганлардир», дейди. Жунайд Бағдодий эса, тасаввуфга таъриф бериб, «обид тасаввуфда илоҳий сифатларни касб этади ва инсонийлик сифатларини йўқотади», дейди.

Доимий риёзатлар ва турли руҳий машқлар ҳамда ўз «Мен»ини йўқотишга қаратилган ҳаракатлар натижасида суфийлар ўзларида ғайритабиий ўзгаришларни сезганлар. Ақл ва мантиқ тушунтиришга ожиз олам сир-синоатларидан воқиф бўлганлар. Бу даврларда уларнинг мистик ҳоллари тарғиб қилинмас, улар ўзларида сезган кушувотларни яширишга ҳаракат қилганлар. Айтиш мумкинки, шу даврларда бу соҳада йиғилган тажриба, тасаввуфдаги руҳий ҳолатлар, тажрибадан ўтган ҳол мақомларидаги илоҳий мукошафалар борасида муайян назарий ҳулосалар қилиш учун фурсат етилган эди. Абу Қосим ал-Қушайрийнинг *«Рисола фи илми-т-тасаввуф»* асарида тасаввуф илми бўйича дастлаб рамзлар ва ишоралар орқали таълим берилгани, суфийларнинг бир-бирлари билан суҳбатларда бир оғиз сўз ишлатмай ботин тилида гаплашишгани, Зуннун Мисрийнинг биринчи бўлиб бу илмни қозоғга туширгани, Жунайд Бағдодий уни такомиллаштиргани, Абу Бакр Шиблийнинг эса, масжид минбаридан биринчи бўлиб бу ҳақда халққа эълон қилгани қайд этилган.

Шу тариқа, кейинчалик юқорида зикр этилган мактабларнинг ғоялари негизда суфийликнинг шахс камолотига дахлдор қуйидаги тўрт тамал асоси яратилди:

- шариат билан зоҳирни поклаш (диний илмлар, ҳадис ва фикҳ);
- тариқат билан ботинни поклаш (нафс тарбияси);
- муҳаббат орқали Аллоҳга яқинлик ҳосил қилиш (эзгу амаллар, зикр орқали Аллоҳ муҳаббатини қозониш);
- маърифат билан Аллоҳга эришиш (илм ўрганиш, пир суҳбатлари воситасида ўз маърифатини ошириш, Аллоҳни таниш).

Суфийлик ҳаракатининг дастлабки босқичларида улар уламоларнинг мўътазила ва файласуфлар каби мантиқий фикр тарафдорлари билан олишувларидан четда туриш ва берилмаётган эътибордан фойдаланиб, ўз маслакларини диний асосга қўйиш йўллари излай бошлаганлар.

Бунинг йўлларида бири суфийлик ҳоёти ва тарихини Пайғамбаримизнинг ҳаёти, исломнинг илк даври билан боғлаш эди. Бу ниятда ҳеч қандай нодурустлик йўқ эди. Зеро, Пайғамбар бошидан кечирган суфиёна ҳолатлар ҳақидаги маълумотлар мавжуд бўлган. Чунончи, суфий манбаларда келтирилишича, ул зот бир куни жуфти ҳалоллари Оишага тикилиб: «Сен кимсан?» — деб сўрабдилар. У ҳайрон бўлиб: Мен Оишаман», деб жавоб қайтарибди. Яна сўрабдилар: «Оиша ким?» «Сиддикнинг қизиман». Яна сўрабдилар: «Сиддик ким?» Жавоб берибди: «Муҳаммаднинг қайнончиси». Яна сўрабдилар: «Муҳаммад ким?» Шунда Оиша ул зотнинг ғайритабиий ҳолатда эканликларини сезиб қолган экан. Бундай ғайри табиий ҳолатлар-жазба, экстаз ҳолатлари дейилиб, бундай ҳолатга тушган суфийлар овғидан чиқиб кетган гаплар айб саналмаган. Бироқ Боязид Бистомийнинг «*Субҳаний ма азама шаъний*» («Субҳонман, мен улуғман») ёки Мансур Ҳалложнинг «*Ана-л-ҳаққ*» («Мен Худоман») деган гаплари ошкор бўлиб, ҳудодликка даъво сифатида шарият аҳли томонидан қаттиқ қораланган.

Шарият аҳли суфийларни ўз асосларига ҳавф соладиган бидъат таълимот деб ҳам ҳисоблашга тўла ҳақли эди. Фақиҳлар ва суфийларнинг ўзаро баҳслари уларни ўша даврларда авж олган калом баҳсларининг фаол иштирокчиларига айлантириб қўйди. Суфийлар ботинийлар жумласига киритилиб, бидъат фирқа деб эълон қилинди. Имом Раббонийнинг ёзишича, Тақиюддин Макризий «*ал-Хутат ва-л-осор*» асарида табаъ тобеъийнлардан кейинги даврларда бидъат аҳли пайдо бўлиб, уларнинг ичидаги суннат аҳли «мутасаввиға» номи билан алоҳида ўрин тутганини қайд этган («*Мактубот*», 1-жилд, 5-бет). Фақиҳлар баъзи суфийларни қаттиқ қоралаганлар, баъзиларини динсиз ва кофирликда айблаганлар. Суфийлар таъқиби остига олинганлар. Машҳур фақиҳлардан Аҳмад ибн Ҳанбал, айниқса, мўътазилларга бўлгани каби суфийларга ҳам мурасасиз қарши мавқени эгаллаган. У Ҳорис Мухосибийнинг суфиёна ғояларини қоралаб, бидъат деб эълон қилган. Бу даврларда ислом метафизикасининг тобора ривожлана бошлаши унинг асосларини тушунишда турли илмий мактаблар ўртасида кескин қарама-қаршиликлар келтириб чиқарган эди. Шариятнинг муҳим қуролига айланган калом илми дин асослари таҳлилга дахлдор бўлган барча илмларга қарши мурасасиз қурашда пешқадам бўлган. Янги шаклланиб бораётган тасаввуф мактабларининг ғоялари ҳам шарият аҳлининг ғашига тегар эди. Аммо мутакаллимларнинг мўътазила билан олиб бораётган ҳаёт-мамот жанги уларнинг диққатини тасаввуфдан биров

чалғитганга ўхшайди. Бундан фойдаланган суфий олимлар метафизикага оид четдан келган илмларни исломлаштириш, уларни ўз ақидавий асосларига мувофиқлаштириш йўлида жиддий тадқиқотлар олиб боришга муваффақ бўлганлар. Айнан мутакаллимларнинг ботил фирқалар билан кураши авжга чиққан X—XI асрларда тасаввуф назариясига оид муҳим асарлар яратилган. Жумладан, Абу Наср Саррожнинг (988 й.) «*Лумъа фи-т-тасаввуф*», Абу Бакр Калобозийнинг (999 й.) «*Таарруф ли мазҳаби аҳли-т-тасаввуф*», Абулкарим Қушайрийнинг (1072 й.) «*Рисолаи Қушайрия*», Абулхасан Ҳужвирийнинг (1077 й.) «*Қашфу-л-махжуб ли арбоби-л-қулуб*» асарлари тасаввуф илмининг фундаментал асосларини яратиб берди.

Хуросон

Тасаввуф илмининг Пайғамбар ва саҳобаларга хос қол мақомлари билан қувватланиши, силсилаларда суфийларнинг биринчи авлоди сифатида Муҳаммад (с.а.в.), Абу Бакр, ҳазрат Али ибн Абу Толиб, Салмон Форсий, Имом Ҳусайн ва бошқаларнинг зикр этилиши суфийлик ҳаракатига шаръий ҳуқуқ берди. Суфийларнинг қарашлари IX асрнинг охирларида Ироқ, Миср, Хуросон, Мовароуннаҳр ва ислом оламининг бошқа диёрларига ҳам тарқалиб кетди. Калом мактаблари сингари Бағдод, Басра ва Куфада шаклланган тасаввуф мактаблари ислом дунёсининг барча марказий шаҳарларида ўз шохобчаларини ташкил этишга киришдилар. Ана шундай мақсадлар билан Хуросонга тарғибот учун келган ва бу ердаги мистик мактаблар билан алоқа ўрнатган илк суфий Абу Бакр Воситийдир. У асли бағдодлик бўлиб, Жунайд ҳалқасига мансуб бўлган⁴. Бу даврларда Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги мистик жамоалар суфийлар деб аталмас эди. Тарихда зоҳидлик ҳаракати сифатида қайд этилган Муҳаммад ибн Карром (ваф. 869 й.) бошчилигидаги «асҳоби зуҳд ва таабуд», яъни «зуҳд ва ибодат аҳли ҳаракати»и ҳам, арабча истилоҳда «футувват» аҳли сифатида шуҳрат топган жавонмардлик ташкилоти ҳам Хуросон маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутарди. Нишопур ва Балх мистик мактаблари маломатийлик марказлари сифатида алоҳида мақомга эга эдилар. Улар *футувват* ғояларига ўз камолотлари йўлидаги бир даража сифатида қарардилар. Ҳужвирий *Қашфу-л-махжуб* да кўрсатганидек, дастлабки асрларда солиқлар ва пир-муршидлар турли номларда, жумладан, аҳли маърифат, аҳли ҳақиқат, орифлар, солиқлар, зоҳидлар, фақирлар деб аталган⁵. Абу Абдурахмон ас-Суллабийнинг (ваф. 412/1021 й.) «*Рисолату-л-маломатия*» асари маломатийлик ҳақида махсус яратилган илк манбадир.

Унинг муқаддимасида "суфий" ва "маломатий"ларни ажратиб кўрсатишга мойиллик бор. Суфийлар ҳақида гапирганда, кўпроқ, "хос аҳли" атамасини ишлатса, маломатийларни "хоссат ул-хосса", яъни хосларнинг хоси деб зикр этади. Суллайийнинг "*Рисолату-л-маломатия*" асари хорижлик шарқшунослар томонидан инглиз ва француз тилларига таржима қилинган⁵. Ушбу рисола юзасидан муайян илмий кузатувлар ҳам олиб борилган⁶.

Суллайий Ҳамдун ал-Қассор (ваф. 271/884 й.) ҳақида алоҳида тўхталиб, уни Нишопур маломатийлик тариқатининг пешвоси деб таништиради.

Ҳамдун ал-Қассор ҳалқаси Нишопурдаги ягона маломатийлар гуруҳи бўлганда кўринади. Чунки манбаларда шу даврда Абу Ҳафс ва Абу Усмонлар етакчилик қилган маломатийлар ҳақида ҳам маълумотлар берилган⁷. X асрда Ироқ суфий мистик мактабларининг доғруғи бутун ислом оламига ёйилган бўлса-да, лекин маслақда деярли бир хил ғояларга асосланган бошқа минтақалардаги мистик гуруҳлар ўзларини суфий деб атамаганлар. Масалан, гарчи чуқур мистик мазмунда бўлса-да, Ҳаким Термизий асарларида суфий атамаси ишлатилмаган. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Ҳаким ал-Найсобурий ал-Байий (ваф. 409–1014 й.) томонидан ёзилган "*Тарихи Нишопур*" асарида IX–X асрларда Нишопурда яшаган олимлар, уламолар, машҳур кишиларнинг таржимаи ҳоллари берилган. Бу китобда элик нафарга яқин мистик олимлар ҳақида маълумот бор. Уларнинг бирортаси ҳам суфий ёки маломатий деб аталмаган. Улар кўпроқ *зуҳҳод*, *уббод* ёки *музаққирун* (зикр қилувчилар) деб аталган. Суфий атамаси фақат Абу Бакр ал-Воситий (ваф. 320–932 й.)га нисбатан ишлатилган.

Суллайий, Ҳаким Нишопуридан кейинроқ, ўзининг "*Табақот*"ида Нишопурда тасаввуф X асрда яшаган Абу Усмон ал-Ҳирийдан тарқалди, дейди (*минҳу инташара тариқату-т-тасаввуф би Найсабур*, Табақот, 170-бет). Суллайий нишопурлик бўлиб, таниқли хонадон вакили эди. У Абу Амр Исмоил ибн Нужайиднинг шоғирди бўлган. Абу Амр Исмоил Суллайийнинг она томонидан бобоси бўлиб, IX аср охирларида Нишопурдаги маломатийлик ҳаракатининг пешволаридан бўлган Абу Усмон ал-Ҳирийнинг машҳур ҳалифаларидан эди. Шарқшунос Bulliet "*Аҳволи Нишопур*" асарига асосланиб, Нишопур шайхларини суфий деб аташ сал кейинроқ, аниқроғи X асрдан бошлаб одатга айланганини таъкидлайди⁸. Демак, Суллайий бобосининг пири муршиди бўлган буюк маломатий орқали Бағдод ва Хуросон мистик мактаблари ўртасига умумий чизиқ

тортишга ҳаракат қилган бўлиши мумкин.

Ироқ суфийлари ҳам уларни ўзларидан фарқлаганлар. Калобозий ва Саррож хуросонлик бўлсалар-да, улар ўз асарларида асосан, X аср Бағдод мактаби вакиллари ҳақида маълумот берганлар. Саррож тилга олган асосий шайхлардан бири Жаъфар Худдидийр (ваф. 348/959 й.). У IX аср буюк мутасаввифларидан Жунайд Бағдодий ғояларининг тарғиботчиси бўлган. Саррож Хуросон машойихлари ҳақида жуда қисқа тўхталган. Ҳамдун ал-Қассор ёки Ҳаким Термизийлар ҳақида умуман маълумот бермаган. Бу тасодиф бўлмай, балки ўша даврларда Бағдод ва Хуросон тариқатлари ўртасида бирлик бўлмаганини кўрсатади. Буни Суллайий "*Табақот*"ида келтирилган Жаъфар Худдидийнинг Ҳаким Термизийга берган баҳосидан ҳам билиш мумкин: Жаъфар Худдий "Мен тасаввуф ҳақида бир юз ўттиз рисола ўқиганман", деганида мен сўрадим: "Ҳаким Термизийнинг бирон-бир асарини ўқиганмисиз?" У жавоб берди: Мен уни суфий деб ҳисобламайман"⁹.

Бир қарашда Худдидий Ҳаким Термизийни обрўсизлантиргандек туюлади. Лекин чуқурроқ мулоҳаза юритиб, ўша даврларда суфий, тасаввуф истилоҳлари, асосан, Бағдод мактаблари билан боғлиқ ҳолда тилга олинганини ҳисоба олинса, бу масала анча ойдинлашади.

Шарқшунос Сара Свирининг таъкидлашича, Суллайий ислом мистикасининг шаклланиш йилларида тасаввуфга нисбатан яхлит ҳаракат сифатида тасаввур уйғотишга уринган, Нишопурда пайдо бўлган илк маломатийлик ҳаракатига ижобий қараган ва Бағдоду Хуросон машойихларини бир китобда жамлаган илк муаллифдир¹⁰.

Нишопур ғарбда Бағдодга, жануби-ғарбда Шероз ва Форс кўрфазига, шарқда Марказий Осиё ва Хитойга бориладиган савдо йўли чорраҳасида жойлашганлиги учун ўша даврларда Хуросоннинг Марв, Ҳирот ва Балх каби марказий шаҳарларидан ҳисобланар эди. Тоҳирийлар сулоласи ҳукмронлик қилган давр (820–873)да эса, у пойтахтга айланган.

945 йилда Бағдод Бувайҳийлар қўлига ўтиб, сунний жамоалар таъқиқ остига олина бошлагач, Нишопур амалда сунний ислом оламининг бош шахрига айланди. Сунний олимлар, хунарандлар, савдогарлар Нишопурга оқиб кела бошлади. Ислом оламидаги турли илмий, фикҳий-мазҳабий, фалсафий ва суфий мактабларнинг тортишув майдонлари ҳам Нишопурга кўчди.

Тортишувлар, асосан, ҳанафийлар ва шофийлар ўртасида кечган. Ҳанбалийлар ва моликийлар Нишопурда кам бўлгани учун уларнинг аралашуви аҳамиятли бўлмаган. Шунингдек, шиъа гуруҳлари ва карромийлар ўртасида ҳам

кескин зиддият мавжуд бўлган. Олима Сара Свири ўзининг Ҳаким Термизий фаолиятига бағишланган тадқиқотида бу ҳақда тўхталиб ўтган. Сара Свири ханафийлар ва шофийийлар ўртасидаги курашнинг сабабини мўътазила фаолияти билан боғлаб изоҳлаган. Унингча, ханафийлар мўътазила гуруҳига мансуб бўлганлар, шофийийларнинг аксариятини эса, "аҳли-с-сунна ва-л-ҳадис" бўлган ашъарийлар ташкил қилар эди¹. Бироқ бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Чунки Х асрга келиб мўътазилага қарши курашда барча мазҳаблар бирлашиб улгурган эди. Иккинчидан, мўътазила гуруҳларини фақат ханафийлик мазҳаби билан боғлаш ҳам тўғри эмас. Х асрда мўътазиланинг мавқеи тушиб кетган, уларнинг ашаддий тарафдорлари бу даврларда анча кенг қулоч ёйган "ал-Фалсафа" аҳли таркибига сингиб кетган эдилар. Уларни бирон-бир мазҳабга итоат этиш жиҳатидан ажратиб кўрсатиш ўта мушкул.

Маломатийлик ҳаракатининг кучайишига ана шу диний-мазҳабий олишувларнинг авж олиши сабаб бўлган. Уламоларнинг олимликни даъво қилиб, керак-нокерак назарияларни ўртага ташлаши, шайх ва зоҳидларнинг сохта обрў орттириш йўлида риёга зўр бериши, уларнинг ҳокимият ва мафкуравий етакчилиқни қўлга олиш учун эътиқодни воситага айлантирганликлари айрим соғлом тақволи уламоларнинг ички норозилигини уйғотди. Улар жамиятда тобора устуворлашиб бораётган бу ижтимоий иллатга чап бериш ва риёкорликдан сақланиш учун ўзларини маломатга қолдириш орқали нажот топишга ошиққанлар.

Абу Наср Музаҳҳар ибн Тоҳир ал-Мақдсий (ваф. 380/990 й.) "*Китобу-л-бадаъ ва-т-тарих*" асарида суфийларга таъриф берар экан, уларнинг баъзилари ибодат қонун-қоидаларига риоя қилмайдилар, айримлари *ибоҳат* (номуносиб амал)га асосланидилар, таъна-дашномларга парво қилмайдилар деб,

таъкидлаганда, шубҳасиз, маломатийларни назарда тутган бўлиши керак. Шу билан бирга, ўша даврларда ёзилган барча асарларда маломатийларга салбий ёндашув билан баҳо берилганини ҳам эсдан чиқармаслигимиз лозим. Суллаймийнинг таъкири ва рисоласи ҳам шу даврда ёзилган. Бироқ Суллаймий бундан истисно. У ўзининг "*Табақоту-с-суфия*" ("*Суфий табақалар*") муқаддимасида бу таъкири мусулмон мистиклари орасида кенг тарқалган атама "*Ҳол арбоблари*" ("*Арбоби аҳвол*") ҳақидалигини алоҳида таъкидлаган ва табаъ тобетийндан бошлаб, ўзининг замондошларидан валий даражасига кўтарилган машойихларни табақаларга бўлиб зикр қилган.

"*Табақоту-с-суфия*" асари, дарҳақиқат, илк тасаввуф тарихи, унинг таълимоти ҳақида муайян билим берувчи бош манбадир. У кейинги даврлар тасаввуф тарихини ёритиш услублари ва шаклларига асос бўлиб хизмат қилган манбадир.

"*Табақоту-с-суфия*" Қушарий рисоласи ёки бошқа шу мазмундаги асарлар қаторида ислом дунёсидаги турли мистик анъаналарни ва мактабларни бир йўналишга бириктирган.

Х асрдан кейин, ислом оламида мафкуравий жанг-жадаллар тинчланиб, тасаввуф таълимоти диний-ирфоний билишнинг етакчи таълимотига айлангандан сўнг нафақат барча мистик жамоалар, балки суфий бўлмаган тақводор ва билимдон олимлар ҳам суфийлар деб атала бошлаган. "*Китобу-т-тааруф*" (Калобозий), "*Китобу-л-лумъа*" (Саррож), "*Табақоту-с-суфия*" (Суллаймий), "*Рисола фи илми-т-тасаввуф*" (Қушайрий), "*Кашфу-л-маҳжуб*" (Ҳужвирий) каби асарларнинг мазмун-моҳияти кейинги даврларда барча мистик мактаб ва йўналишларнинг бир ном остида умумлаштирилганини кўрсатади. Шундан хулоса қилса бўладики, ушбу жараён Суллаймийнинг "*Табақот*" идан нашъа олган.

¹ Бу ҳақда: Shaykh Fadhlalla Haeri. The Elements of Sufism. — UK, Longmead, Shaftesbury, Dorset, 1990. — P.11 — 14.

² Абу Наср Саррож. *Китобу-л-лумъа фи-т-тасаввуф*. Р.Никольсон нашри. — Лейден, 1914. — Б.459 — 477; Суллаймий. *Табақоту-с-суфия*. Н.Шариба таҳрири остида. — Қоҳира, 1953. — Б. 67; Қушайрий. *Рисола*. — Қоҳира, 1930. — Б.80, 99; Ҳужвирий. *Кашфу-л-маҳжуб*. Р.Никольсон таржимаси. — Лондон, 1936. — 132; Н. Ritter. Abu Yazid al-Bistami. — UDM, 1. — Б.932 — 934.

³ Бу ҳақда: Суллаймий. *Табақот*. — Б. 155 — 163; Қушайрий. *Рисола*. — Б.18, 551, 552, 584; Жомий. *Нафаҳоту-л-унс*. — Б.87, 89; Н. Ritter. Gunaid. — IA, III. — Б.241 — 242; Ali Hasan Abdel-Kader. The Life, Personality and Writings of al-Junaid. — London, 1962.

⁴ S. Sviri. "Hakim Tirmidhi and Malamati Movement in Early Sufism". In: Classical Persian Sufism from its Origins to Rumi /Ed.by L. Lewison. — London, 1993. — P. 594.

⁵ Ҳужвирий. *Кашфу-л-маҳжуб*, 14-боб. — Б.176 — 266.

⁶ The Malamatiyya Epistle Roger Deladriere: Sulami: la lucidite Implacable (Epitre des hommes u blame). — Paris: Arlea, 1991.

⁷ R.Hartman. "Al-Sulami's Risalat al-Malamatiyya". In: Der Islam, Vol. 8 (1917 — 18).

⁸ Sara Sviri. — P. 596 — 597.

⁹ R.W.Bulliet. The Patricians of Nishapur. — Cambridge:Harvard University Press, 1972. — 3. 41.

¹⁰ Суллаймий. *Табақот*. — Б.434.

¹¹ Мазкур асар. — Б.595.

¹² Sara Sviri. — P. 586.